

Дорога
Через гори, на якій стоїть він,
Зароджує у серці сумнів, чи є вона насправді шляхом.
Коли він дивиться на неї з низин безлюдних,
То йде вона лінією рівною вгору.
Неясності нема, усе безпомильно!
Але що то за рівчак, чи два,
Що видно на пустелі рівній по обидва боки?
Чи, може, якщо поглянути по-іншому на це,
Ті рівчаки самі по собі
Є засобом найкращим
Тренувати людське око, навчаючи того, чим є насправді віра?

— Роберт Браунінг, *Апологія єпископа Блуґрема*

Є, якщо дозволено мені буде так висловитися, три могутні духи,
котрі час від часу ширяли над водами і давали головний поштовх
моральним чуттям та енергіям людства. Це духи свободи, релігії й честі.

— Геллем, *Європа в Середні віки*

Лицарство саме по собі — поезія життя.

— Фрідріх Шлегель, *Філософія історії*

ПЕРЕДМОВА ДО ДЕСЯТОГО, ВИПРАВЛЕНОГО ВИДАННЯ

Від часу першої публікації у Філадельфії — понад шість років тому — із цією маленькою книжкою трапилася несподівана історія, результати якої виявилися більш значущими, аніж можна було сподіватися.

Японський передрук витримав дев'ять видань. Теперішнє видання виходить водночас у Нью-Йорку та в Лондоні для англомовних читачів із цілого світу. Тим часом «Бусідо» переклав на махратті пан Дев із Гандеша, німецькою мовою — фройляйн Кауфманн із Гамбурга, богемською — п. Хора з Чикаго, польською мовою — Товариство науки й життя в Лембергу. Норвезька та французька версії також у процесі підготовки, планується китайський переклад.

Окремі розділи «Бусідо» було представлено угорським і російським читачам їхніми мовами. Детальний огляд, який майже дорівнює коментарю, було опубліковано японською мовою. Повний науковий коментар на допомогу тим, хто вивчає англійську мову, а саме учням молодшого віку, склав мій друг пан Х. Сакураї,¹ якому я теж багато чим завдячую за допомогу й у інші способи.

Мені було більше ніж приємно відчувати, що моя скромна робота знайшла зацікавлених читачів у зовсім різних колах, демонструючи, що її тематика певною мірою цікава для світу загалом. Надзвичайно тішить мене новина (яку я отримав із надійного джерела), що президент Рузвельт зробив мені честь — прочитав цей твір і поширив кілька примірників серед своїх друзів.

Вносячи поправки й доповнення до цього видання, я в основному обмежився конкретними прикладами. Я шкодую, що не зміг додати розділ про шанування батьків, яке вважається одним із двох коліс колісниці японської етики, а друге — це вірність. Мої труднощі з написанням такого розділу пояснюються більше моєю необізнаністю щодо ставлення на Заході до цієї особливої чесноти, аніж незнанням нашого власного ставлення до неї, і я не можу навести порівняння, які б мене самого задовольнили. Я сподіваюся колись написати детальніше про цю й інші теми. Усі теми, яких я торкнувся

РОЗДІЛ I

БУСІДО ЯК ЕТИЧНА СИСТЕМА

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

Лицарство — це квітка, не менш укорінена в японській землі, ніж її символ — вишневий цвіт.⁹ І це не засушений зразок старовинної чесноти, збережений у гербарії нашої історії. Це досі живий об'єкт сили й краси серед нас — якщо навіть лицарство не втілюється у форми, до яких можна доторкнутися, воно, тим не менше, насичує своїми пахощами моральну атмосферу й дає нам зрозуміти, що ми досі перебуваємо під його потужним закляттям. Ті суспільні умови, які породили його й виплекали, давно зникли, але мов далекі зірки, що колись горіли, а тепер згасли, однак їхнє проміння досі долітає до нас, — так і світло лицарства, дитини феодалізму, усе ще освітлює наш моральний шлях, переживши суспільний устрій, що його породив. Мені приємно розмірковувати над цією темою словами Берка,¹⁰ який проголосив загальновідомий зворушливий панегірик над закинутим катафалком його європейського прототипу.

Є прикрий брак поінформованості щодо Далекого Сходу, якщо навіть такий ерудований науковець, як доктор Джордж Міллер, не вагався стверджувати, що лицарства чи будь-якого іншого схожого стану ніколи не існувало в давніх чи сучасних східних народів.¹¹ Однак таке незнання можна вибачити, тому що третє видання праці шановного доктора з'явилася того самого року, коли комодор Перрі стукав у браму нашої винятковості.¹² Більше ніж через десять років по тому, коли наш феодалізм був уже при смерті, Карл Маркс, пишучи свій «Капітал», привернув увагу своїх читачів до особливих можливостей вивчення соціальних і політичних інститутів феодалізму, які тоді можна було побачити наживо лише в Японії.¹³ Я також хотів би навернути західних дослідників у сфері історії та етики до вивчення лицарства в нинішній Японії.

Яким би заманливим не був історичний трактат, у якому б порівнювалися європейський і японський феодалізм та лицарство, приділяти багато уваги тому — не завдання цієї праці. Я радше намагаюся розказати, *по-перше* — про походження та витоки нашого лицарства, *по-друге* — про його характер і вчення, *по-третє* — про його вплив на маси, і *по-четверте* — про безперервність і постійність його впливу. Що ж до цих тем, то перша буде короткою і побіжною — бо інакше мені довелося б

- ⁹ Мається на увазі сакура, автентична назва якої на той час іще не була широко відома на Заході.
- ¹⁰ Едмунд Берк (Edmund Burke, 1729–1797), ірландський державний діяч, економіст і філософ, вважається «батьком» сучасного консерватизму. У своєму широко відомому на той час політичному памфлеті «Роздуми щодо революції у Франції» (*Reflections on the Revolution in France*, 1790) Берк писав, що притаманна лицарству відданість сюзерену робила непотрібним політичне насильство, але революція у Франції все змінила — «Епоха лицарства минула. На зміну їй прийшла епоха софістів, економістів і бухгалтерів, тож слава Європи зникла назавжди».
- ¹¹ *History Philosophically Illustrated* («Філософська ілюстрована історія», 3-тє видання, 1853, т. II, с. 2.) Книга кембриджского професора Джорджа Міллера (George Miller, 1764–1848) *History, Philosophically Illustrated, from the Fall of the Roman Empire, to the French Revolution* («Історія, філософськи ілюстрована, від падіння Римської імперії до Французької революції», 1832).
- ¹² Ідеться про так зване примусове «відкриття» Японії американською ескадрою під командуванням комодора Меттью Колбрайта Перрі (Matthew Calbraith Perry, 1794–1858) у 1853–1854 рр. після кількох століть майже повної ізоляції Японії від навколишнього світу, що привело, урешті-решт, до прискореної модернізації та часткової вестернізації Японії, яка розпочалася в 1868 р.
- ¹³ Маркс зокрема писав: «Японія з її суто февдальною організацією земельної власности та з її розвиненим дрібноселянським господарством дає куди вірніший образ європейського середньовіччя, ніж усі наші книги з історії, здебільшого продиктовані буржуазними забобонами» (Карл Маркс. Капітал. Т. 1. Харків, Партвидав «Пролетар», 1933. С. 618).

провести своїх читачів манівцями нашої національної історії; на другій ми зупинимося довше, бо наш спосіб мислення та дій скоріш за все найбільше зацікавить дослідників міжнародної етики й порівняльної етології,¹⁴ а решта розглядатимуться як ті, що з цього випливають.

Японське слово, що я його приблизно переклав як «лицарство», в оригіналі значить більше, ніж «вершництво».¹⁵ *Бу-сі-до* означає дослівно «військового лицаря шлях» — шлях, якого має дотримуватися військова шляхта у своєму повсякденному житті, а також у своєму покликанні; коротше кажучи — «Заповіді лицарства», закони честі класу воїнів. Таким чином дослівно переклавши це слово, я дозволю собі вживати його надалі в оригінальній формі. Використання оригінального терміну бажане також із тієї причини, що це вчення настільки специфічне й унікальне, породжує настільки своєрідний спосіб мислення й характер, настільки зумовлене місцевими особливостями, що має бути визнаним єдиним у своєму роді. Крім того, звучання деяких слів так експресивно передає особливості раси,¹⁶ що навіть найкращі перекладачі лише почасти можуть дати собі з ними раду, не кажучи вже про абсолютну невідповідність і помилковість перекладу. Хто може за допомогою перекладу покращити розуміння того, що означає німецьке *Gemüth*,¹⁷ або хто не відчуває різниці між двома словами, так тісно пов'язаними між собою, як англійське *gentleman* і французьке *gentilhomme*?¹⁸

Тож *бусідо* — це кодекс моральних принципів, дотримання якого вимагалось від лицарів. Кодекс неписаний — у кращому випадку він складається з кількох сентенцій, які передаються з уст в уста або виходять із-під пера якогось відомого воїна чи мудреця. Але переважно цей кодекс не фіксується ані усно, ані на письмі, і від того набуває ще більшої сили саме як дія і як закон, записаний на скрижалях серця. Цей кодекс — не результат творчості якоїсь однієї голови, якою б здібною вона не була, чи життя якоїсь однієї людини, яка б вона не була славетна. Він органічно виростав упродовж десятиліть і століть військової служби. Він, мабуть, посідає таке ж місце в історії етики, що й англійська конституція в політичній історії, але зовсім не схожий на *Magna Carta* або *Habeas Corpus Act*.^{19, 20} Правда те, що на початку XVII ст. було оприлюднено Військові статuti (*Буке хатто*²¹), але їхні тринадцять коротких статей опікувалися головним чином шлюбами, замками, союзами тощо, тоді як дидактичних правил вони майже не торкалися. Тому ми не можемо вказати на певний час та місце і сказати:

- 14 Етологія — наука, що вивчає поведінку тварин. У XIX ст., до формування антропології і психології як окремих дисциплін, спрямованих винятково на вивчення *homo sapiens*, займалася й дослідженнями людської поведінки.
- 15 Англійське слово для позначення лицарства — *chivalry* — походить від старофранцузького *chevalerie* (від *cheval* — «кінь»), що може бути перекладено як «вояк на коні». Витоково використовувалося для позначення кіннотників, і лише згодом для позначення лицарства — вояків, що мають певний окремих соціальний статус, ідеали та код поведінки. Українське «лицар» походить від німецького *Ritter*, що теж витоково означало «вершник».
- 16 Слово «раса» широко вживалося наприкінці XIX — початку XX ст. як синонім слів «нація», «народ». Саме в цьому сенсі його використовує Нітобе. Заради збереження стилістичної специфіки тексту я використовую прямий переклад слова.
- 17 Німецьке *Gemüth* використовується для позначення психоемоціональних особливостей окремих індивідів або народів. Найближчий аналог українською — характер або ментальність.
- 18 Хоча англійське *gentleman* походить від французького *gentilhomme*, але вважається, що воно набуло нового значення у Великій Британії для позначення особливого класу освічених, вихованих, шляхетних людей, і йому немає аналогів у французькій соціальній реальності.
- 19 Повна назва *Magna Carta Libertatum* (Велика хартія свобод) — документ 1215 р., який було укладено між тодішнім англійським королем Джоном (1166–1216) і групою повсталих проти його правління баронів. У ній прописується обмеження прав монарха й натомість гарантуються певні невіддільні права для аристократії та церкви. Часто називається першою англійською конституцією.
- 20 Повна назва «Акт про краще забезпечення свободи підданих та про запобігання ув'язненням за морями (тобто в колоніях — АН)» (*An Act for the better securing the Liberty of the Subject, and for Prevention of Imprisonment beyond the Seas*) — закон, ухвалений парламентом Англії 1679 р., який забезпечував права заарештованих, зокрема права особисто постати перед судом для оскарження арешту. Суд після отримання відповідного прохання від заарештованого видавав наказ «представити тіло» (лат. *habeas corpus*), тобто наказ доставити заарештованого до суду для ухвалення рішення.
- 21 Буке хатто 武家法度, точніше Буке сьо хатто 武家諸法度 — компендіум законів (хатто), ухвалених щодо військових домів (буке) між 1615 і 1717 рр.

«Ось його початок». Тільки тому, що він став усвідомлюватися у феодальну епоху, його походження, у часовому вимірі, може ототожнюватися з феодалізмом. Але сам феодалізм сплетено з безлічі ниток, і бусідо поділяє з ним його складну природу. Як щодо Англії можна сказати, що політичні інститути феодалізму датуються норманським завоюванням, так само і щодо Японії можна сказати, що поява бусідо збігається з піднесенням Йорітомо²² в кінці XII століття.

Однак у Англії ми знаходимо соціальні елементи феодалізму, що існували задовго до Вільгельма Завойовника,²³ і так само зародки феодалізму в Японії існували набагато раніше за згаданий період.

Знову ж таки, у Японії, як і в Європі, професійний клас вояків природним чином вийшов на авансцену водночас із формальним настанням феодалізму. Вони були відомі як самураї, що означає буквально щось на зразок староанглійського *sniht* (кнехт, лицар), охоронці або прислужники — схожі за типом на *soldurii*,²⁴ які, за згадкою Цезаря, існували в Аквітанії, або *comitati*,²⁵ які, згідно з Тацитом, ішли за германськими вождями його часів; або, якщо навести ще пізнішу паралель, *milites medii*,²⁶ про які можна прочитати в історії середньовічної Європи. Китайсько-японські слова *буке* або *бусі*²⁷ (лицарі-вояки) також стали широковживаними. Вони були привілейованим класом і витоково мали бути брутальним різновидом людської породи, яка зробила війну своїм покликанням. Цей клас було природним чином рекрутовано впродовж тривалого періоду постійної війни з найбільш мужніх і найбільш авантюрних, і в міру того, як ішов процес добору, найбільш боязкі та слабкі відкидалися, і лише «груба раса, чоловіча до межі, із силою брутальною», якщо запозичити слова Емерсона,²⁸ вижила, щоб утворити роди й поповнити ряди *самураїв*. Коли вони набули великої честі й великих привілеїв, а відповідно й великих обов'язків, то незабаром відчували потребу в загальних стандартах поведінки, тим більше, що вони постійно були в агресивному стані й належали до різних кланів. Так само як медики обмежують змагання між собою професійною ввічливістю, так само як адвокати сидять на судах честі у справах про порушення етикету, так і воїни повинні мати деякі інституції для остаточного рішення щодо їхніх проступків.

Чесна поведінка у бійці! Які плідні зародки моралі лежать у цьому примітивному відчутті, при-
таманному дикості та дитинству. Хіба це не коріння всіх військових і цивільних чеснот? Ми

- 22 Мінамото-но Йорітомо (源頼朝, 1147–1199), очільник самурайського клану Мінамото, який в 1192 р. став фактичним володарем Японії, сконцентрувавши в своїх руках реальну владу в країні. З того часу і до 1868 р. Японією де-факто керували самурайські ватажки, вищі з яких отримували титули *сьогунів*-«генералів» із рук імператора, що зберігав свій символічний і церемоніальний статус першої особи в державі, але цілковито залежав від *сьогунів*.
- 23 Вільгельм I Завойовник (1027–1087), герцог Нормандії, що 1066 р. вторгся до Англії і став її першим нормандським королем.
- 24 *Soldarii* — персональна дружина пов'язаних між собою клятвою воїнів кельтських вождів Аквітанії. Її згадує Гай Юлій Цезар (100–44 до н. е.) у «Записках про Галльську війну» (*Commentarii de Bello Gallico*). Від цієї назви походить сучасне слово «солдат».
- 25 У своєму творі «Германія» (*Germania*, 98 р. н. е.) римський історик Публій Корнелій Тацит (Publius Cornelius Tacitus, 56–117) пише про існування особливої клятви, яку він називає *comitatus*, що зв'язувала воїнів і вождів германських племен, згідно з нею воїн не мав права покинути поле битви раніше за вождя. *Comitatus* — воїни, зв'язані такою клятвою.
- 26 *Millites medii* — назва професійних вояків у середньовічній Європі, яка витоково розповсюджувалася виключно на кінноту (лицарів), але згодом розповсюдилася на будь-якого професійного солдата.
- 27 Слова *буке* (武家, дослівно «військовий дім» або «військовий клан») *бусі* (武士, дослівно «вояк») Нітобе називає «китайсько-японськими» через особливості японської мови, у якій слова, що записувалися більше ніж двома ієрогліфами, читалися на китайський манер, але відповідно до фонетичних особливостей японської мови.
- 28 Цитата з подорожніх нотаток *English traits* («Характерні особливості англійців», 1856) американського публіциста й філософа Ральфа Волдо Емерсона (Ralph Waldo Emerson, 1803–1882).